

İRAQ-TÜRKMAN ƏDƏBİYYATINDA XOYRAT

Khoyrat in Iraq-Turkman Literature

Səkinə QAYBALIYEVA *

Özet: İraq-Türkman şifahi xalq yaradıcılığının qədim janrlarından biri olan xoyrat-bayati İraq türkmanlarının əxlaqi-psixoloji aləmini əks etdirməklə yazılı ədəbiyyatda da mühüm yer tutur. Müasir İraq-türkman şairlərinin yaradıcılığında əsas yer tutan xoyrat-bayati müasir poeziyanın dörd əsas qolundan biridir.

Açar sözlər: Xoyrat-bayati, İraq-türkman, müasir şeir, ədəbiyyat

Abstract: *Khoyrat –bayati one of the oldest genres of Iraq-turkman folk-lore takes an important place in written literature besides reflecting spiritual – psychological life of Iraq turkmans. Khoyrat – bayati that has an important necessity in modern Iraq- turkman poets activity is one of the main four parts of the modern poetry.*

Keywords: *Khoyrat –bayati, Iraq-Turkman, modern poetry, literature*

İraq-türkman ədəbiyyatı dedikdə ilk öncə xalqın milli-mənəvi aləmini özündə yaşadan, onu əsrdən-əsrə, nəsilən-nəsilə toxunulmaz, müqəddəs ərməğan kimi çatdıran, millətin tarixini, adət-ənənəsini, davranış və münasibətlər sistemini, onun dünyagörüşünü, etnik təfəkkür və fəlsəfi düşüncəsini əks etdirən, xalqın həyat tərzini, inam və etiqadını, arzu-istəklərini, sevinc-kədərini ifadə edən misilsiz söz sənəti, əvəzsiz dəyərə malik bir xəzinə olan şifahi xalq ədəbiyyatı – folkloru göz önünə gəlir. Xalq öz ədəbiyyatını doğma dilində yaradır. Bu əsaslı təməlin nəticəsidir ki, minilliklər ötsə belə bu tükənməz xəzinə nəinki xalqın yaddaşından silinmir, unudulmur, əksinə özünə daha möhkəm, əbədi bir mövqe qazanır. Özünü unudan xalq isə tarixin çox qaranlıq səhifələrində yoxluğa məhkumdur. Xalq arasında yayılan bütün xalq yaradıcılığı nümunələri ilə Azərbaycan folklorunun ayrılmaz bir parçası olan İraq-türkman folkloru bu millətin soy-kökündən, əslindən xəbər verən danılmaz tarixi sənəddir. İraq-türkman ləhcə və folklorunun tədqiqində təkə “İraq türkmanlarında yox, həm də ölkədən xaricdə, xüsusilə folklorun tədqiqi, incələnməsi və araşdırılması baxımından analoqu olmayan” (1, 4) samballı

---

* AMEA Folklor İnstitutunun elmi işçisi

araşdırmaları ilə xüsusi yeri və çəkisi olan professor Qəzənfər Paşayev bu yaxınlığa toxunaraq yazır: “..Bu xalqın ruhunda və təbiətində, rübab, saz və söz xəzinəsinin hər qatında Azərbaycan folkloruna bir doğmalığ, məhrəmlik və əkizlik yaşayır. Nə yaxşı ki, tarix bu məhrəmliyi qoruyub saxlayıb. Nə yaxşı ki, şüurda, düşüncədə, mənəviyyatda xalq parçalanmayıb!...” (1, 8).

İraq türkmanlarının folklorunda insanı beşikdən qəbrədək müşayiət edən xalq mərasim və nəğmələrindən tutmuş, inanclar, dualar, bayatı-xoyratlar, manilər, lətifələr, laylalar, oxşamalar, tapmacalar, atalar sözü və məsəllər, bənzətmələr, deyimlər, nağıllar, dastanlar, uşaq oyunları, acıtmalar, sanamalar, çaşırtmalara qədər bütün bu ədəbi məhsullarda folklorumuzun izlərini, əksini görməmək mümkün deyil. Bu baxımdan İraq türkmanları arasında çox geniş yayılaraq sevilən, onların həyatının bütün məqamlarını özündə əks etdirən, bir sözlə soydaşlarımızın kimlik vəsiqəsinə çevrilmiş qədim janr olan xoyratdır. İraq-türkman folklorunun görkəmli tədqiqatçılarının əsərlərində istər yayılma arealına görə, istərsə də quruluş, forma və mövzusunə görə xoyratların Azərbaycan bayatılarından fərqləndiyi (yaxud az fərqləndiyi) ilə bağlı çox mühüm əsaslar ortaya qoyulmuşdur. Türkman folklorunun araşdırılmasında təqdirəlayiq xidmətləri olan Ə. Bəndər-oğlunun şəxsi təşəbbüsü və dəstəyi ilə nəşr olunan “Bayatılar və xoyratlar” kitabının tərtibçiləri xoyratın “yüzlərdən bəri tarixi köçdən də öncəki ortağ ədəbiyyata bağlı” (2, 7) olduğunu qeyd edirlər. Kitabda yer almış yüzlərlə xoyrat- bayatı arasında bu yaxınlığı görməmək mümkün deyil:

Bayatı: Xoyrat:

Dam üstə yatan oğlan, Qələdə yatan oğlan,
Köynəyi kətan oğlan! Könəgi kətan oğlan.
Apardılar yaruvi, Adaxlıv əldən getdi,
Bixəbər yatan oğlan (3, 28). Bixəbər yatan oğlan. (2, 144).

Hər iki dördlükdəki fərqlər etnik bütövlüyü qoruyub saxlamış Təbriz, Ərdəbil, Naxçıvan, Şəki, Şirvan, Dərbənd, Qarabağ və digər folklor qaynaqlarımızda olan variant fərqləri qədərdir.

Bu baxımdan görkəmli İraq-türkman tədqiqatçısı Əta Tərzibaşının hər hansı bir xalqın milli mənsubiyyətinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayan folklor araşdırmalarına istinad edərək irəli sürdüyü təkzibolunmaz faktlar da maraqlıdır: “Xoyratın kökləri İraqda türkmanların yaşadığı bölgələrdə meydana çıxmış, Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu türkman dövlətləri zamanı gəlişərək sonralar İraqdan Türkiyəyə, İranın quzeyinə, özəlliklə əhalisi türkman olan Təbrizə və eləcə

də Azəri və ya Azərbaycan gibi tanınan və türkmanlardan ibarət Azərbaycan topraqlarına yayılmışdır” (4, 8).

Çağdaş İraq-türkman ədəbiyyatında poeziyanın daha geniş yayılması ilə əlaqədar olaraq lirik-poetik janrlar üstünlük təşkil edir. Poeziyada klassik ərəb ədəbiyyatının təsiri (divan şeiri) duyulsa da, əsas inkişaf etdirilmiş şeir növləri heca şeiri, xalq şeiri (aşiq ədəbiyyatı) və sərbəst şeirdir.

Çağdaş İraq-türkman poeziyasında əsas yer tutan xalq şeirinin geniş yayılmış qollarından biri xoyratlardır. İraq türkmanının varlıq simvoluna çevrilmiş xoyratlar Azərbaycanda bayatılar kimi tanınır. Xoyratlar İraq türkman ədəbiyyatında bütün şairlərin qələmini sınadığı bir şeir növüdür. Xoyratlarda İraq türkmanlarının bütün dünyagörüşü, həyat tərz, doğumundan ölümünə qədər keçən yaş mərhələləri, sevinc və kədərləri öz əksini tapmışdır. İlk misrası üç, dörd və ya beş hecalı cinaslı sözlərdən ikinci, üçüncü və dördüncü misraları yeddili hecadan ibarət xoyratlar dərin düşündürücü gücə malik dördlüklərdir. Bəzən altı, səkkiz və daha çox misralardan ibarət olan xoyratlar cinas baxımından fərqlilik yaradır. Burada tam cinas, mürəkkəb cinas, cinasi-məfruf, cinasi-lahiq, cinasi-naqis və muxərrəf cinas (5, 157) kimi adlar səciyyələnir. Xoyratlar özləri də cinaslı və cinassız olmaqla iki qismə bölünür. Görkəmli folklorşünas Ə. Tərzibaşının fikrincə, xoyratlar söz sənəti baxımından divan ədəbiyyatı ilə ortaqdır: “Söz baxımından divan ədəbiyyatının bəliqli bir taxım ünsürlərini ehtiva etmişdir. Xoyratlarda gözə çarpan məcazlar, təşbihlər, özəl qavramlar və daha başqa bəzi sənət ünsürləri həp divan şeirinin təsiri səbəbiylə bəlirmişdir” (4, 12). Varlığını bu günə qədər qoruyub saxlayan xoyratlar divan ədəbiyyatının nüfuzunun ən çox yayılmış dövrlərində belə yox olmamış və demək olar ki, eyni səviyyədə inkişaf etdirilmişdir. Deməli, təbii bir hadisə olaraq hər iki ədəbi janr bir-birindən qarşılıqlı şəkildə təsirlənmişdir. Burada divan şairlərinin zaman-zaman xalq ədəbiyyatından təsirlənərək bu janrda ədəbi məhsullar verdiklərini də qeyd etmək yerinə düşərdi. Heç təsadüfi deyildir ki, İraq türkmanları dahi şairimiz Məhəmməd Füzulinin də xoyratlar yazdığı qeyd edir və aşağıdakı xoyratı ona aid edirlər:

Gülə naz;
Bülbül edər gülə naz.
Girdim bir dost bağına,
Ağlayan çox, gülən az (6, 31).

İraq-türkmanları arasında XX əsrin ən görkəmli divan şairlərindən biri olan Hicri Dədə də öz yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatının çox yayılmış bu növünə müraciət etmiş və özü də xoyratlar yazmışdır:

Sağ alması,
Aldı al bağ alması.
Dost mənə bir daş vurdu,
Çətindi sağalması (6, 31).

1959-cu ildən sonra xalq şeirinin mövzu çərçivəsi daha da genişlənmişdir. Qələm işgəncələrə, haqsızlıqlara qarşı mübarizədə bütün hücumlara cavab verə biləcək çox iti bir silaha çevrilmiş, milli davanı bir hədəfə çevirmiş, xalqı qəflət yuxusundan oyatmağa çalışmışdır. Bu növ şeirin əsas onurğa sütununu təşkil edən xoyratlardır:

Gör milləti;
Aç gözün gör milləti.
Kəfdən səfaya dalsan,
Görərsən kor milləti(3, 252).

Xoyratlar böyük mənalar ifadə etməkdədir. Çağdaş İraq-türkman ədəbiyyatında mühüm yeri olduğu üçün yeni bir şəkildə və yeni bir tipdə xalqın arzu və istəklərini, sevinc və kədərini ifadə etmək baxımından xoyratlar böyük əhəmiyyət daşıyır. Görkəmli tədqiqatçı, prof. Əhməd Bican Ərcilasunun təbirincə desək: “Kərkükün, Ərbin, Tuzxurmatunun zalım güllələrlə bombalandığı günlərinin qoxusunu daşıyan xoyratlarda on minlərlə canın fəryadı duyulur, bəzən onlarda eşq, bəzən sitəm, bəzən bir iynələmə görürük, bəzən də dəli bir ruzgar əsər başımızda. Xoyratlar sufiyanə hisslərlə bizləri çulğayıb dünya malı, şan-şərətdən uzaqlaşdırar, bu kiçik parçalarda divan, xalq və təsəvvüf şeirinin izlərini görürük” (7, 37). Həmçinin xalqın milli düşüncə tərzinin formalaşmasında önəmli yeri olan xoyratlar türk şeirinin ən qədim şəkillərindəndir. Dörd misradan ibarət olub qısa, lakonik sözlə böyük mənalar yaradan bu şeir parçasına Kərkükdə qoryat, Azərbaycanda bayatı, Türkiyədə mani deyilir. İraq türkmanları arasında bu sözün 4 şəkli mövcuddur: xoyrat-xoryat; qoryat-qoyrat. Tədqiqatçılar sözün etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Dr. Faruk Sümer “xoyrat” sözünün XIV əsrdə monqol tayfalarından olan və İraqda yerləşən “oyrat” qəbiləsinin adından götürüldüyünü qeyd edir (8, 12).

Türkiyə Etnoqrafiya Muzeyinin direktoru dr. Hamid Zubeyr görkəmli dilçi alim Radlovun 4 cildlik “Türk ləhcələri lüğəti”nə istinadən yazır ki, xoyrat türk sözüdür. Həmin lüğətdə “xoyrat” və “xoryat” sözlərinin mənası “kəndli”, “qaba”, “kobud” kimi göstərilmişdir (9, 73).

Manilərin birində “xoyrat” sözü “sərxoş” mənasını ifadə edir:

Gəlinə bax, gəlinə,
Xına yaxmış əlinə,
Gəlinin incə beli,
Düşmüş xoyrat əlinə (8,12).

Hicri 701-ci ildə Xoca Məsud Gülşəhrinin fars dilindən tərcümə etdiyi “Süheylü-Novbahar” adlı mənzum hekayəsində bu söz eyni mənəni daşıyır:

Qızey düyün andan bilərlər gülü
Kim əylənmiş xoryat əli (8,12).

Qeyd edək ki, Naxçıvanın Culfa bölgəsində olduğumuz ekspedisiyada sözün “xoyrat” şəklində demək olar ki, eyni mənada işləndiyinə, həmçinin “qarışıq”, “özbaşına” mənalarında geniş yayıldığına rast gəlmişdik.

İraq türkmanları arasında sözlərdə metateza hadisəsinə (yaprax-yarpax, toprax-torpxax, arvad-avrad və s.) tez-tez rast gəldiyini nəzərə alaraq xoyrat-xoryat sözlərinin də bu hadisədən yan keçmədiyi fikrini söyləmək mümkündür.

Xoyrat 7 hecadan ibarət olub az sözlə çox mənə yaradan, geniş mövzuları əhatə edən, musiqili sözlərlə ifadə olunan kiçik şeir parçalarıdır. Xoyratlar qədim zamanı təmsil edir və çağdaş ədəbiyyatda ayrıca yeri vardır. Bəzən muğam havası ilə ifa olunur. Türkman xalq muğamlarının ortasında oxunur.

İraq-türkman ədəbiyyatında bu növ şeir yazan şairlər Əbdüllətif Bəndəroğlu, Fələkoğlu, Cümhur Kərküklü, Cihad Dəmirçi, Şirvan Saçıuzun, Əli Günəş, Türkeş Məhəmməd Tuzlu, Şükür Boz ox, Ərtan İsmayıl Tuzlu, Duyğun Nuri, Necdət Mustafa Ələk, Ömər Ağbaş, Kamal Ömər bəy, Hazim Şükür, Şahin Dayı Qadir, Nihad Bayraqdar və başqalarıdır.

Türkman xalq şairlərinin yazdıqları şeirlərin mövzusu dil, din, yurd, xalq, təbiət, ictimai-siyasi problemlərlə yanaşı cəmiyyətin tərəqqisi üçün yeni təməllərin yaradılması, bir də acı, özləm, mücadilə, inqilab, fədakarlıq, mübarizə, sevgi, sevinc və digər bəşəri mövzuları əhatə edən düşüncələrdir. Bu baxımdan Fələkoğlunun xoyratları diqqəti cəlb edir:

Su çağladı Mən də qəm
Sel gəldi su çağladı. Məndə möhnət, məndə qəm.

Həqiqət hakim odu, Bu canımdakı qəmə
Ah çəkdi, suç ağladı. Dayanırsam, mən dağam (10, 151)

Xoyratlar arasında belə mövzuları əhatə edən xoyratlarla yanaşı, siyasi-ictimai məzmunlu xoyratlar da üstünlük təşkil edir. Belə məzmunlu xoyratlar Ə. Bəndəroğlunun yaradıcılığında daha çox nəzərə çarpır. Şairin 1962-ci ildə nəşr etdirdiyi “İraq-türkman ədəbiyyatı yolunda bir addım” kitabında 159 belə məzmunlu xoyratı vardır:

Oyanan istər Xalqa da yan
Millət oyanan istər. Çıraq ol xalqa da yan
Bu çağ atom çağdır Xalqdan ümid kəsilməz
Gücə dayanan istər (11, 27). Erkəksəv xalqa dayan (11, 31).

Bu münasibətlə görkəmli folklorşünas alim, prof. Q. Paşayev yazır: “Demək lazımdır ki, ictimai-siyasi məzmunlu xoyratlar poetik baxımdan ədəbi nümunələr səviyyəsinə yüksələ bilmiş, siyasi lirika adını qazanmışdır. Siyasi lirikanın ilk yaradıcısı Ə. Bəndəroğlu hesab olunur” (1, 83).

İlk öncə onu qeyd edək ki, Ə. Bəndəroğlu şifahi xalq ədəbiyyatından, folklor-dan qidalanan və bütün yaradıcılığında xalqın bu tükənməz sənətini davam etdirən bir el ozanıdır. Şairin poeziyasında xalq şeir növü olan xoyrat – bayatıya sıx-sıx rast gəlmək mümkündür. Şair ömrünün sonunadək digər İraq-türkman şairləri kimi xoyrat yazmış, xalq ədəbiyyatının lakonik, lakin məna çalarları ilə zəngin, fikri rəvnəqləndirən bu misilsiz şeir parçalarına müasir İraq-türkman poeziyasında yeni mövqə qazandıran şairlərdən biri olmuşdur. Xalqını ürəkdən sevən, onun milli-mə-nəvi dəyərlərinə sadıq qalan və hər addımda bu dəyərlərin qorunub nəsildən nəslə çatdırılması üçün var-qüvvəsi ilə çalışın vətənpərvər şairin bu qərarı təqdirəlayiq, eyni zamanda təbiidir.

Xoyratın İraq türkmanları üçün əhəmiyyətindən danışan şair yazır: “Xoyrat İraq türkmanlarının yaşaması üçün əhəmiyyətli bir həyat yoludur. Bu çox mənalı dördlükler dilimizin gözəlliyini, xalqımızın şanlı tarixini, həyatın acısını-şirini ifadə etməkdə böyük rol oynamışdır. Xoyrat bizim unudulmaz varlığımızdır, dilimizin zənginliyidir, dədələrimizdən qalan, nəsildən-nəslə keçən bulaq suyu kimi saf sözlərdir. Xoyrat ruhumuzun qidası, gözümüzün işığıdır, qaranlıqları aydınlatmaq üçün batmayan günəşimizdir” (12, 5).

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, İraq-türkman folklorunda xoyrat-xoryat və ya qoryat-qoyrat kimi tanınan bayatların birinci misrası 3 və ya dörd hecadan,

qalanları isə yeddi hecadan qurulan, 1, 2, 4-cü misraları əsasən, cinas biçimində olan dördlüklərdir:

Yaramaz;
Dərdim çoxdu, yaram az.
Əl versən öz dostuya
Dostu satmaq yaramaz (11, 45).

Həm Azərbaycan folklorunda, həm də İraq-türkman xalq ədəbiyyatında yayılmış altı misralı xoyrat-bayatılara müasir İraq-türkman şairlərinin yaradıcılığında da rast gəlirik. Kifayət qədər geniş yayılmış “ bu nümunələrdə axıncı iki misra başqa məna çaları yaradır və əvvəlki misralarda verilmiş fikri rəvnəqləndirir” (1, 64). Belə xoyratlar a a b b a a şəklində qafiyələnir və əksəriyyəti cinas qafiyəlidir:

Yaş qurudu;
Gün doğar, yaş qurudu.
Bu sinəm göz-göz oldu
İçində yaş qurudu.
Gerçəyi inkar edən
Ha deyər yaş qurudu (1, 65).

Ötən əsrin 50-ci illərindən sonra İraq türkmanları arasında xoyratların əsas bir hissəsi Kərkükə, onun gözəlliklərinə, bu qədim türk yurdu uğrunda mübarizəyə həsr olunmuşdur. Bu mövzu müasir İraq-türkman şairlərinin və xüsusilə xoyrat yazan şairlərin yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçir. Əli Mərufoğlunun bu mövzuda yazdığı xoyratlarından birində şücaət, igidlik, Kərkük uğrunda mübarizədə hər kəsin yüksək vətənpərvərliyə hazır olması bir şüar kimi səslənir:

Köprüden
Kərkük yaxın Köprüden.
Bir yan uçurum, bir yan od,
İgid ol keç köprüden! (10, 72)

XX əsrin əvvəllərində İraq türkmanlarının dili, folkloru, ədəbiyyatı, tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı İraqdan kənarında ilk dəfə geniş həcmli məqalələrlə çıxış edən və bu istiqamətdə yorulmadan çalışan vətənpərvər ziyalı Həşim Nahid Ərbil xoyratın milli kökə bağlı olduğunu, həmçinin xalq arasında rəğbət və etibar qazandığını göstərərək yazırdı: “ Şübhəsiz bu, milli bediiyyat şüurunun bir eseridir:

“Kendini bilmek ve kendi kendini sevmek” cümlesiyle milli şüurun hassası ifade edilirse görülür ki, “milli” damğasını taşıyan her şey bu sevginin geniş hududu içərisinə birer-birer girir”(13, 43). Bu gün İraq türkmanları arasında bu fikrin nə qədər möhkəm təmələ dayandığı min illərlə yaşı olan xoyratların şifahi xalq ədəbiyyatının “müqəddəs pay” adını qazanmış məhsulu kimi nəsil-dən-nəslə ötürülərək qorunub saxlanmasında özünü açıq-aşkar göstərir. İraq türkmanlarının milli kimlik simvoluna çevrilən xoyratlar hazırda daha çox siyasi-ictimai məzmun kəsb etməklə onların milli mübarizə əzmini qüvvətləndirmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Paşayev Qəzənfər. İraq-türkman folkloru. Yazıçı, Bakı – 1992.
2. Bayatılar və xoyratlar. Hazırlayanlar: Dr. Əli Bəndər, Mustafa Ziya. Kültür Bakanlığı, TKMY. Bağdad – 1989.
3. Paşayev Qəzənfər. İraq-Kərkük bayatıları. Yazıçı. Bakı -1984.
4. Terzibaşı Ata. Kerkük Hoyratları ve manileri. İstanbul, Ötügen Yay. 1975.
5. Türkiyə Dışındaki Türk Edebiyyatları Antolojisi. Azərbaycan – Irak (Kerkük) Türk Edebiyyatı. Tərtibçi: S. Saatçı. VI c. T.C. Kültür Bakanlığı Yay. Ankara – 1997.
6. Erşat Hürmüzlü. Kerkük ağzında mani ve horyata dair. Qardaşlıq – kültür, sanat, folklor ve edebiyat dergisi. Sayı 2. İstanbul, 1999.
7. Ahmed Bican Ercilasun. Aydil Erolun hoyratlarını okurken. Qardaşlıq – kültür, sanat, folklor ve edebiyat dergisi. Sayı 10. İstanbul, 2001.
8. Əsəd Ərbil. Milli kimliyimiz xoyratlarımızdır. Yurd – kültürel aylık bağımsız dergi. Sayı 4. Bağdad, 2006.
9. Hamid Zubeyr. Ədəbiyyat dergisi, İstanbul, 1952.
10. Şəmsəddin Kūzeçi. Kerkük şairləri. I cild. Ankara-2006.
11. Bəndəroğlu Əbdüllətif. İraq türkmen ədəbiyyatı yolunda bir addım. Bağdad – 1962.
12. Bəndəroğlu Əbdüllətif. Ət-turkmən fi-ıraqı-s-saura. Ərəbcə. Bağdad-1973.

13. Haşım Nahit Erbil. İraq türküleri. Qardaşlıq – kùltür, sanat, folklor ve edebiyat dergisi. Sayı 5. İstanbul, 2000. Yayımaya hazırlayan. İzzeddin Kerkük.